

TÜRKİYE’NİN AVRUPA’YI YENİDEN İNŞASI: ÜYELİK VE VATANDAŞLIK

Bahar RUMELİLİ*

Öz

Bu makale, AB-Türkiye ilişkileri bünyesinde, Türkiye devlet ve vatandaşlarının pratiklerinin Avrupa kimliğinin ve vatandaşlığının içeriğini ve sınırlarını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. AB-Türkiye ilişkileri üzerine olan literatür ağırlıklı olarak Türkiye’yi değişimin alıcı tarafında görerek, AB kaynaklı etkiler sonucunda Türk siyasetinin, toplumunun, ekonomisinin ve hukukunun dönüşüp dönüşmediğini incelemiştir. Pratik kuramı ve post-kolonyal yaklaşımlardan beslenen bu makale ise, Türkiye ile ilişkisinin Avrupa’yı iki temel açıdan etkilediğini savunmaktadır. İlk olarak Türkiye devletinin AB’ye üyelik yönündeki ısrarlı talepleri Avrupa kimliğinin ihtiva ettiği evrensellik ve tikelcilik arasındaki gerilimi su yüzüne çıkarmış ve çok-kültürlülük ve kendine özgülük iddialarına meydan okumuştur. İkinci olarak, Türk vatandaşları Avrupa devletlerine ve Avrupa Birliği’ne yönelik hak talepleri, kimlik söylemleri ve siyasi eylemleri yoluyla Avrupa vatandaşlığının dışlayıcılığına meydan okuyup, iç/dış ayrımlarının daha geçirgen olduğu daha kapsayıcı bir Avrupa’nın inşasına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa kimliği, pratik kuramı, post-kolonyal yaklaşımlar, Avrupa vatandaşlığı*

TURKEY’S RE-CONSTRUCTION OF EUROPE: MEMBERSHIP AND CITIZENSHIP

Abstract

This article analyzes how the practices of the Turkish state and citizens are shaping the content and boundaries of European identity and citizenship in the context of EU-Turkey relations. While the existing literature on EU-Turkey relations has largely focused on whether and how the EU is transforming Turkish politics, economy, society, and legal system, this article draws on practice theory and postcolonial approaches to argue that Europe is being reconstructed through its relationship with Turkey in two main ways. First of all, Turkey’s persistent

* Doç. Dr., Koç Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: brumelili@ku.edu.tr

demands for EU membership have revealed the underlying tensions between universalism and particularism in European identity and challenged European claims to a self-generated, multi-cultural identity. Secondly, the rights claims, identity discourses and political acts of Turkish citizens directed toward EU member states and institutions have challenged the exclusivity of European citizenship and contributed to the making of a more inclusive Europe where insider/outsider distinctions are more blurred.

Keywords: *European identity, practice theory, postcolonial approaches, European citizenship*

Giriş

Avro bölgesindeki finansal krizin altından daha tam kalkmamışken mülteci kriziyle ve bu krizin Schengen sistemine etkileriyle boğuşan Avrupa’da değişim beklentisi yüksek. Bazılarına göre, bu tip krizlerle baş etmek için “daha çok Avrupa”ya ihtiyaç varken, Avrupa bütünleşmesini bu krizlerin müsebbibi olarak gören diğerleri “daha az Avrupa”yı savunuyor. Fakat beklenen değişim ne yönde olursa olsun AB-merkezli, AB üye ülkelerinin ve halkların iradesiyle gerçekleşeceği varsayılıyor.

AB’yi merkeze alan yaklaşımlar aynı zamanda Türkiye-AB ilişkileri üzerine olan literatürün de karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkıyor. Bu literatürün neredeyse tümü, Türkiye’yi değişimin alıcı tarafında görerek, AB kaynaklı etkiler sonucunda Türk siyasetinin, toplumunun, ekonomisinin ve hukukunun dönüşüp dönüşmediğini incelemiştir. 1999 yılında Türkiye’nin Avrupa Birliğine adaylığının ilan edilmesinden özellikle üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılına kadar, AB-Türkiye ilişkilerinin Türkiye üzerindeki dönüştürücü etkisi yadsınmaz. Geçtiğimiz yıllarda AB-Türkiye ilişkilerinin farklı yönlerine odaklanan ve AB-kaynaklı bu değişimin önemini altını çizen pek çok araştırma yapılmıştır (Grigoriadis, 2010; Nas ve Özer, 2012; Stivachtis ve Mutuler-Bac, 2008; Terzi, 2010; Tekin ve Güney, 2015; Aydın-Düzgüt, 2012; Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015). Günümüzde ise bu değişimin kalıcı olmamasının ve AB’nin aday ülke Türkiye’de otoriter bir rejime kayışı önleyememesinin sebepleri incelenmektedir.

Bu makale AB’nin Türkiye üzerindeki etkisini yadsımasa da, bu konuya diğer bir açıdan bakarak, Türkiye ile ilişkileri aracılığıyla Avrupa’nın nasıl dönüştüğünü incelemektedir. Özellikle pratik kuramı (Neumann, 2002; Pouliot, 2008) ve post-kolonyal yaklaşımlardan (Bhabha, 2004; Ling, 2002; Chakrabarty, 2000) beslenerek Türk devletinin ve vatandaşlarının pratiklerinin Avrupa’yı nasıl yeniden inşa edip yeniden oluşturduğuna odaklanmaktadır. Bu şekilde, Türkiye-AB ilişkileri örneği üzerinden AB’yi merkeze alan ve Avrupa düzenini şekillendirmede temel özne olarak gören yaklaşımların yetersizliğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkiye-AB ilişkilerinin Türkiye’yi olduğu kadar Avrupa’yı da şekillendiren bir

süreç olduğunu ortaya koyarak, AB-dışı aktörlerin özneliğinde gelişen Avrupa'daki değişime işaret ediyor.

Avrupa, bir kavram olarak, aynı zamanda bir mekanı, bir kimliği, bir fikir ve ideali, AB'de vücut bulan bir kurumlar bütünü ve düzeni temsil etmekte kullanılmaktadır. Bu makalede Türkiye'nin Avrupa'yı yeniden inşasından kastedilen olgu, özellikle Türk devlet ve vatandaşlarının pratiklerinin Avrupa kimliğinin ve vatandaşlığının çeşitli değerler temelinde içeriğini ve sınırlarını şekillendirmesidir. AB-Türkiye ilişkilerine bu açıdan bakıldığında, Türkiye ile ilişkisinin Avrupa'yı iki temel açıdan etkilediği görülmektedir. İlk olarak Türkiye devleti AB'ye üyelik yönündeki ısrarlı talepleriyle ve bu taleplerin Avrupa kimliği hakkında tetiklediği tartışmalar üzerinden Avrupa'yı etkilemiştir. Özellikle Avrupa kimliğinin kültürel ve dini boyutu Türkiye'nin üyelik süreci üzerinden tartışmaya açılmıştır. Her ne kadar Avrupa kimliğinin Türkiye ile ilişkisine odaklanan literatür (Neumann ve Welsh, 2002; Rumelili, 2004 ve 2007; Oner, 2011; Aydın-Düzgüt, 2012) Avrupa'yı merkeze alarak, Avrupa Birliği'nin Türkiye'yi ötekileştirmesi ve dışlamasına odaklansa da Avrupa'da Türkiye üzerinden yürütülen kimlik tartışmaları aynı zamanda Avrupa kimliğini şekillendirerek inşa etmiştir. İleride daha detaylı olarak açıklanacağı gibi, Türkiye'nin üyelik talebi, Avrupa kimliği üzerine kapsayıcı ve dışlayıcı söylemlerin daha keskin çizgilerle birbirinden ayrılmasına ve çekişmesine yol açmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik geliştirdiği kimlik söylemleri ve üyelik koşullarını yerine getirme istekliliği farklı dönemlerde kapsayıcı ve dışlayıcı söylemlerin ne dereceye kadar hakim olacağını etkilemiştir.

İkinci olarak, AB-Türkiye ilişkileri, Avrupa'yı vatandaşlık ekseninde ve Türk vatandaşlarının Avrupa devletlerine ve Avrupa Birliği'ne yönelik hak talepleri, kimlik söylemleri ve siyasi eylemleri yoluyla etkilemiştir. Mevcut literatürde, AB-Türkiye ilişkileri, hem Türkiye'nin alıcı konumda olduğu, tek yönlü bir ilişki olarak algılanmakta¹ hem de ağırlıklı olarak devlet-merkezci ve hükümetler-arasıcı boyutta incelenmektedir. Bu yaklaşım Türk vatandaşlarının ve devlet-dışı siyasi aktörlerinin AB-Türkiye ilişkisi üzerine etkilerini olduğundan daha dar bir çerçevede değerlendirmektedir. İnsan hakları gibi alanlarda, Türk vatandaşları ve devlet-dışı aktörlerin sadece Türk siyasası üzerine etkileri olacağı varsayılmakta ve bu etkilere odaklanılmaktadır.² Hâlbuki yeni yaklaşımlar ışığında vatandaşlık yasal bir statünün ötesinde bir pratikler bütünü olarak algılandığı takdirde (Isin, 2002; Delanty, 2000; Isin ve Nielsen, 2008) vatandaşlığın ulusal düzeyle sınırlandırılmasının bir gerekçesi kalmamaktadır. Yine aşağıda detaylı olarak savunulacağı şekilde, Türk vatandaşları, AB vatandaşı olmasalar da, çeşitli şekillerde Avrupa vatandaşlığını icra etmektedirler (Rumelili, Keyman ve İşyar,

¹ Yakın dönemde Türkiye'nin iç faktörlerinin Avrupalılaştırma süreçlerindeki önemine dikkat çeken araştırmalar artmıştır (Alpan ve Diez, 2014). Fakat bu araştırmalarda da Türkiye'nin iç faktörlerinin AB'nin Türkiye üzerindeki potansiyel etkisini nasıl kolaylaştırdığı ya da zorlaştırdığı incelenmemektedir. Türkiye'nin Avrupa üzerindeki etkisi değerlendirilmemektedir.

² Türk sivil toplum kuruluşlarının Avrupalılaştırma süreçlerine etkisi konusunda zengin bir literatür mevcuttur (Bkz. Zihnioglu, 2013; Rumelili ve Boşnak, 2015).

2011; Rumelili ve Keyman, 2013). Hak talepleri, kimlik söylemleri ve siyasi eylemleri yoluyla Avrupa’ya etkilemekte ve şekillendirmektedirler. Bu etkilere dikkat çekerek bu makale, AB-Türkiye ilişkilerinin vatandaşlık temelinde de incelenmesini önermekte ve AB-Türkiye ilişkilerini, hükümetlerarası yapısının ötesinde, aynı zamanda Türk vatandaşlarının siyasi pratikleriyle şekillenen bir süreç olarak görmektedir. Makalenin temel savı, Türk siyasi aktörlerinin eylemliliğinin yalnızca Türk vatandaşlığı hassasıyla sahip oldukları haklar temelinde ve Türk siyaseti ve toplumundaki değişim amacıyla olmadığı; bu aktörlerin aynı zamanda, Avrupa’da değişimi amaçladıkları ve Avrupa’da sahip oldukları haklar ve “hakka sahip olma hakları” temelinde eylemde bulduklarıdır.

Makalenin ilk bölümünde bu savlara temel oluşturan teorik zemin ortaya konulacaktır. İkinci bölümünde Türkiye devletinin söylem ve pratiklerinin Avrupa’daki kimlik tartışmalarına olan etkisi, üçüncü bölümde ise Türk vatandaşlarının AB-Türkiye ilişkisini nasıl şekillendirdikleri, bu makalenin yazarının bu konularda önceki daha kapsamlı ampirik çalışmalarının (Rumelili, Keyman ve İşyar, 2011; Rumelili ve Keyman, 2013) bir özeti olarak ortaya konulacaktır. Sonuç bölümünde ise, bu savların ve analizlerin önemi hem Avrupa Birliği çalışmalarına yaptıkları katkı açısından hem de Türkiye-AB ilişkilerinin geleceğine ışık tutmaları açısından değerlendirilecektir.

Avrupa Birliği Çalışmaları ve Post-kolonyal Yaklaşımlar

Avrupa Birliği Çalışmaları alanı, gerek Uluslararası İlişkiler disiplininde gerekse de daha genel anlamda siyasi ve sosyal kuram alanındaki tartışmalardan derinden etkilenmiştir (Pollack, 2001; Rosamond, 2007). Post-kolonyal yaklaşımlar, şimdiye kadar bu kuramsal çeşitlilik içinde hak ettiği yeri bulamamıştır (Kinnvall, 2015). Post-kolonyal yaklaşımlara mesafeli duruşun muhtemel bir sebebi Avrupa Birliği çalışmaları alanının Avrupa merkezci yaklaşım geleneğidir (Onar ve Nicolaidis, 2013; Rosamond, 2007). Bu yaklaşımın yapı taşı, kendi kendini teşkil eden Avrupa varsayımdır. Avrupa Birliği çalışmaları aynı zamanda Avrupa’nın günümüzde kurumsal kişiliğini Avrupa Birliği bünyesinde bulduğunu var sayar. Böylelikle, Avrupa ve Avrupa-dışı aktörler arasındaki ilişki, AB’nin kendi sistemini, kurallarını ve yeniliklerini sınırlarının ötesine nasıl yansıttığı ve bu amaçla uygulanan çeşitli AB politikalarının potansiyel ve limitleri üzerinden tartışılır (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2009; Lavenex, 2008). AB’ye/Avrupa’ya eleştirel yaklaşan çalışmalar bile genelde Avrupa’ya yine Avrupa’ya odaklanarak ve Avrupalı aktörler üzerinden eleştirme eğiliminde olmakta ve böylece Avrupa’ya eleştirirken Avrupa’ya yön veren aktör ve öznenin yine Avrupa olduğunu vurgulamaktadırlar.

Bu makale, Avrupa-merkezciliğin eleştirisinin Avrupa’ya merkezden çıkarmayı ve aynı zamanda Avrupa-dışı aktörlerin Avrupa’nın var oluşunda ve yeniden üretimindeki amillliğini tanımayı ve vurgulamayı gerektirdiği savından hareket etmektedir (benzer bir yaklaşım için bkz: Hobson, 2007). Ayrıca önemli olan bu eleştirilerin sağlam bir teorik zemine oturması ve ampirik bulgularla

desteklenmesidir. Uluslararası İlişkiler teorilerinin Avrupa-merkezci ve Batı-merkezci yapısı (Rumelili, 2009) böyle bir teorik zeminin bulunmasını zorlaştırmaktadır. Post-yapısalcı ve post-kolonyal yaklaşımlar, kendi kendini var eden Avrupa varsayımına karşı en etkin teorik meydan okumayı bize sunmaktadırlar. Anlamın ancak farklılık üzerinden inşa edilebileceği varsayımından hareketle, post-yapısalcı yaklaşımlar, hiçbir öznenin tek başına var olamayacağı, varlığını yeniden üretmek için kendinden farklı bir diğerinin varlığına muhtaç olduğu ve kimliğinin diğerleri ile kurduğu farklılık ilişkisi üzerinden tanımlanıp inşa edildiğini vurgulamışlardır (Ongur, 2014; Aydın-Düzgit, 2015). Post-yapısalcı yaklaşımdan hareket edildiğinde Avrupa'nın verili ve devamlı bir varlığı yoktur, söylemler üzerinden devamlı yeniden inşa edilmektedir (Diez, 1999 ve 2001; Waever, 2009). Kendini var edebilmek için farklılıklar inşa etmeye mecbur olan Avrupa, böylece dışındaki ve çevresindeki aktörleri Ötekileştirme ve en son aşamada tehdit olarak görme eğilimine girer (Rumelili, 2004). Diğerleri ile kurulan bu farklılık ilişkileri aynı zamanda “Öz”ü “Öteki”ne üstün kılan iktidar ilişkileridir. Post-yapısalcı yaklaşımlar ayrıca hâkim söylemlerin Avrupa'yı belli bir şekilde inşa ederken diğer varoluş olasılıklarını imkansız ve gayrimesru kıldıklarını vurgular.

Post-yapısalcı yaklaşımlar Avrupa Birliği çalışmalarında ve AB-Türkiye ilişkileri üzerine olan literatürde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Avrupa dış politikası, kimliği ve sınırları post-yapısalcı incelemelerin favori konuları arasında yer almıştır (Neumann, 1999; Cebeci, 2012; Aydın-Düzgit, 2012; Borg, 2015). Öte yandan, post-kolonyal yaklaşımlara Avrupa çalışmaları alanında çok daha seyrek olarak rastlıyoruz (Davidson ve Muppidi, 2009; Kinnvall, 2015). Aşağıda detaylı olarak aktarılacağı gibi post-kolonyal yaklaşımlar zengin bir entelektüel geleneğe dayanmakta ve birbirinden farklılaşan bir dizi yaklaşımı barındırmaktadır. “Öteki”nin amilliğine ve hâkim söylemlere direnme kapasitesine verdiği önem itibarıyla Avrupa-merkezçiliğin eleştirisinde diğer eleştirel yaklaşımlarla karşılaştırıldığında artı değere sahiptir. Bu sebepten post-kolonyal yaklaşımların Avrupa Birliği çalışmalarına taşınması ve uyarlanması önemlidir. Yakın dönemde post-yapısalcı ve post-kolonyal yaklaşımlar arasında karşılıklı etkileşim artmıştır (Sajed, 2011). Bu makalede post-yapısalcı yaklaşımlardan etkilenen bir post-kolonyal yaklaşım benimsemekte ve AB-Türkiye ilişkileri bu çerçevede yorumlanmaktadır.

Post-kolonyal, kelime olarak sömürge-sonrası anlamına gelir.³ Sömürgeci ve sömürgeleşmiş toplumlar arasındaki sömürgeci ilişkilerin, sömürge rejimlerinin bitmesiyle son bulmadığı ve siyasi, ekonomik, kültürel, entellektüel ve söylemsel boyutta devam ettiğini vurgulayan yaklaşımlara verilen addır. Uluslararası İlişkilerde ağırlıklı olarak Batı ve Doğu toplumları arasındaki ilişkileri anlamak için kullanıldıysa da, tahakküm ve direniş süreçlerine getirdiği özgün yaklaşımlar ırk, cinsiyet ve sınıf ilişkilerine de uyarlanmıştır (Ling, 2002; Chowdhury ve Nair, 2002). Post-kolonyal yaklaşımlar barındırdıkları çeşitlilik açısından, tek bir yaklaşıma indirgenemez. Tarih, felsefe, sosyoloji, edebiyat, psikoloji ve siyaset

³ Bu bölüm Rumelili 2014 çalışmasına kısmen dayanmaktadır.

bilimi alanlarında ve Afrika, Asya, Latin Amerika gibi bölgelerde çoğul kökenlere sahiptir. Siba Grivogui (2006)’ye göre, bu çeşitliliğe rağmen post-kolonyal yaklaşımların dört noktada birleştiklerinden söz edilebilir. Temel olarak, post-kolonyal yaklaşımlar, sömürge sonrası dönemde toplumların kendi kaderlerini tayin etmelerini kısıtlamaya devam eden güç ilişkilerini ortaya koymakla ilgilidir. Avrupa ve Batı’yı diğer toplumlara akıl, ahlak ve düzen açısından koşulsuz olarak üstün gören ve bu varsayımla hareket eden yaklaşımlara itiraz eder. Evrensel olarak kabullenilen normların ve doğruların aslında Avrupa ve Batı’ya özgü olduğu ve Batı-dışı anlayış ve bilgileri barındırmadığını vurgular. Bu doğrultuda yok sayılmış Batı-dışı yerel tarih, sanat ve bilimleri ortaya çıkarmaya çalışır ama bunu yaparken de indirgemeci ve romantize edici yaklaşımlardan uzak durmaya dikkat eder.

Philip Darby ve A. J. Paolini (1994), post-kolonyal yaklaşımları zaman zaman kesişen üç akım halinde inceler. İngiliz Devletler Topluluğu edebiyatı çıkışlı birinci akımda, sömürge düzeninin yeniden yorumlanması ve Batı-dışı entelektüellerin eserleri üzerinden şimdiye kadar bastırılmış ve ötekileştirilmiş olan Batı-dışı anlatıların ve yorumların ortaya çıkarılması ön plandadır. İkinci akımda ise, kolonyalizmin, tarihin belirli bir döneminde yaşanmış ve bağımsızlık mücadeleleri ile son bulmuş Batı sömürgesi ile sınırlı olmadığına dikkat çekilir. Kolonyalizm aynı zamanda günümüze kadar devam eden, Doğu-Batı kimliğini ve ilişki biçimini inşa eden davranışlar bütünüdür. İkinci akım, genellikle bu kimlik inşasını öz/öteki, yani sömürgeci/sömürgeleştirilen zıtlığı üzerinden okur. Sömürgeci söyleme karşı direnişin esas olduğunun ve bunun için de sömürge öncesi yerli kültür, dil ve kimliklerin yeniden keşfedilmesi gerektiğinin altını çizer (Fanon, 2009 ve 2013; Said, 2012⁴). Üçüncü akım ise, hem sömürgeci/sömürgeleştirilen zıtlığına hem de yerli kültürlerin keşfi yoluyla yaratılacak direniş mekanizmalarına kuşku ile bakar (Spivak, 1988). Bu akımda postmodern ve yapısökümcü yaklaşımların etkisi oldukça fazladır. Sömürgeci ve sömürgeleştirilen ilişkisi, ötekini tamamıyla dışlayan, ikili karşıtlık üzerine kurulu bir ilişki değildir; ikinci akımdan farklı olarak, üçüncü akımda Batı-Doğu kimliklerinin birbirini teşkil etme, iç içe geçme ve melezleşme süreçlerine, karmaşık ve heterojen ilişki biçimlerine vurgu yapılır.

Üçüncü akımı yansıtan ve bu makaledeki AB-Türkiye ilişkilerine temel oluşturan kuramcılardan biri Hindistan kökenli bir edebiyat teorisyeni olan Homi Bhabha’dır. Bhabha (2004) sömürgeci temasın hem sömürgeci hem de sömürgeleşen açısından içkin bir ikirciklilik barındırdığını vurgular. Sömürgeci söylem bir yandan yerlinin medenileşerek kendine benzemesini arzular, diğer yandan da farklı olduğu için hiçbir zaman kendisine tamamen benzeyemeyeceğini vurgular. Dolayısıyla sömürgeci karşılaşma, ikili karşıtlık temelinde zıt kimlikler yerine melez kimlikler inşa eder ve Ben ve Öteki ya da sömürgeci ve yerel kültürler yerine, “ana kültür” ve “piç”leri, “Ben” ve “dublörleri” arasında ayırım kurar. İkirciklilik ve melezlik üzerine yaptığı vurgu Bhabha’yı post-kolonyal teorisyenler arasında farklılaştırır. Bhabha’ya göre sömürgeci söylemin bu muğlaklığı ona aynı zamanda sınırlı bir direnişi de mümkün kılar. Yerli aktörler sömürgeci söylem,

⁴ Said’in sonraki çalışmaları üçüncü akım özellikleri taşımaktadır (Darby ve Paolini, 1994).

kültür ve düzeni benimseyerek bir yandan onu yeniden üretirler, ama diğer yandan yanlış uyarlamalar ve saptırmalarla sömürgeci düzenin etrafından dolanır, ona meydan okur ve altüst eder.

Bu yanlış uyarlama ve saptırmaların nasıl olabileceğini Bhabha, Hristiyanlığı benimsemiş bir grup Hintli'nin İncil'le ilişkisini anlatan bir anekdot üzerinden betimler. Hintliler bir yandan İncil'i Tanrı'nın kitabı olarak benimsemekte ama diğer yandan bu kitabın onlara Avrupalılar aracılığıyla geldiğini kabullenmemektedirler. Kabullenmeme sebepleri ise Avrupalıların et yemesidir. Dolayısıyla, Avrupalıların getirdiği dini benimserken, onu aynı zamanda kendi inanışları ile harmanlayarak Avrupalıların din üzerinden kurmaya çalıştığı otoriteyi altüst edebilmektedirler. Bhabha, yerel aktörlerin amilliğinin böyle şekillerde, taklit esnasında kendini gösterebileceğini vurgular. Kapoor (2008), Bhabha'nın amillik kavramını detaylı bir şekilde incelemiştir. Kolonyal söylemin inşa ettiği müphemlik, melezleşmiş yerlilere karşı koyma ve direniş için sınırlı bir alan açmaktadır. Yine de Kapoor'a göre, bu bütüncül, amaca yönelik ve bağımsızca hesaplar yapan bir amilin *edimselliği* olmayıp Efendi'nin söylemiyle oluşturulmuş ve şartlandırılmış bir *edimsellik*; kendini muhalif bir dirençte ifşa etmeyip melezleşme ve yerelleşme vakalarında gösterir.

Bhabha'nın baskın sömürgeci ilişkiler bağlamında bile Öteki'nin amilliğini vurgulayan yaklaşımı, Avrupa Birliği'nin çevresindeki aktörlerle ilişkisinin farklı yorumlanmasına zemin sağlamakta ve bu makalede sunulan AB-Türkiye ilişkileri incelemesinin de temelini oluşturmaktadır. AB-Türkiye ilişkileri açık bir şekilde kolonyal bir düzen olmasa da, pek çok yönden Avrupa'yı ahlaki açıdan üstün konumlandıran ve kendinden geri, öteki ve çeper toplumların dönüşümünü denetleme ve kolaylaştırma yetkisine haiz kılan emperyal söylemlerle (Behr, 2007) yapılandırılmıştır. Avrupalılaştırma söylemleri, Türkiye'yi ve diğer aday ülkeleri Avrupalılaştırma yolunda olan ama AB üyesi olmak için henüz yeteri kadar Avrupalı olmayan melezleşmiş özneler olarak üretmektedir (bkz: Rumelili, 2004 ve 2007). Bir açıdan, mütemediyen devam eden, Türkiye'nin Avrupa'ya ait olup olmadığı tartışmaları dikkate alındığında Türkiye'nin diğer adaylara göre daha öteki konumunda olduğu söylenebilir. Öte yandan, aşağıda da vurgulanacağı üzere, Türkiye ve Türk vatandaşları hâlihazırda Avrupa entegrasyonunun belirli alanlarında tam katılımcı bir statüye sahiptir. Belli alanlarda Avrupa'ya entegre iken Türkiye'nin Avrupa aidiyetinin tartışılması AB-Türkiye ilişkilerinde müphemlik sahası açmaktadır. Türkiye ve Türk vatandaşları, bu müphemlik alanı içinde bir yandan Avrupa norm ve ilkelerini benimseyerek ve üyelik koşullarını yerine getirerek Avrupa'nın kendi hâkim söylemini yeniden üretmektedir. Ama diğer yandan, söylem ve pratikleri ile bu söylemleri belirli yönlerde müzakere edip, tartışmaya açarak aktif bir şekilde şekillendirmektedir. Bu şekilde, AB-Türkiye ilişkisi kapsamında hem Avrupa hem de Türkiye yeniden inşa edilmekte ve müzakere edilmektedir (Morozov ve Rumelili, 2012; Rumelili, Keyman ve İşyar, 2011).

Post-kolonyal yaklaşımlara ek olarak pratik kuramı da bu makaleye bir teorik zemin sunmaktadır. Pratik kuramı, sosyal gerçekliğin inşasında sadece dilsel temsillere değil pratiklerin de bir rol oynadığı, söylemin dil ve pratiği beraber barındırdığı savından hareket ederek pratiğe dönüşün gerekliliğini savunmuştur (Neumann, 2002). Pratikler, davranış ve eylemden farklı addedilir. Eylem, davranışın sosyal anlam kazanmış biçimidir. Örneğin yeni tanıdığın bir insana elini uzatma davranışı, bir ilişki kurma eylemi olarak sosyal anlama sahiptir. Pratikler ise eylemlerin bir sosyal yapı içinde, devamlılık içinde diğer eylemlerle ilintili olarak var olma halidir (Adler ve Pouliot, 2013: 6). Pratik kuramını yakın dönemde Avrupa bütünleşmesine uyarlayan teorisyenler mikro düzeyde Avrupa kurumlarının sosyal yapılanmasını teşkil eden gündelik eylemler üzerine odaklanmışlardır (Adler-Nissen, 2014 ve 2015).

Türkiye-AB ilişkileri de, ilerleme raporları, toplu basın toplantıları, bürokratik eşleşmeler, ortak sivil toplum faaliyetleri gibi bir dizi hükümetlerarası, hükümet-aşırı, ulus-aşırı pratikler etrafında şekillenmektedir. Bu makalede özellikle Türk devletinin ve vatandaşlarının Avrupa kurum ve kuruluşlarına yönelik eylem ve pratiklerine odaklanılmakta ve bu pratiklerin AB-Türkiye ilişkilerini nasıl etkilediği tartışılmaktadır. Dolayısıyla, pratik kuramı, AB-Türkiye ilişkilerinin üyelik ve vatandaşlık boyutlarını birbirine bağlayan ortak bir ontolojik temel sunmaktadır. Üyelik sorunsalı pratik kuramı ışığında incelendiğinde temel soru Türkiye’nin AB üyeliğinin belirleyici faktörleri ya da olasılığı olmaktan çıkıp, Türkiye’nin üyelik talep etme pratiklerinin AB-Türkiye ilişkisini nasıl şekillendirdiği olmaktadır.

Pratik kuramının eylem bütünlüklerine verdiği önem aynı zamanda vatandaşlık çalışmalarında vatandaşlığın eylem ve pratikler yoluyla ulus-üstü düzeyde icrasına duyulan ilgiyle de örtüşmektedir. Vatandaşlık çalışmalarında statü ya da haklar yerine pratiklere odaklanmak, Türk vatandaşlarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde (AİHM) açtıkları davalar, Avrupa kurum ve yetkilileriyle kurdukları temaslar ve söylemlerinde Avrupa’ya yaptıkları referanslar gibi bir dizi pratiği, Avrupa vatandaşlığı pratiği şeklinde okumayı mümkün kılmaktadır (Rumelili ve Keyman, 2013). Türk vatandaşlarının Avrupa vatandaşlığı pratiklerinin sadece Türkiye ve AB-Türkiye ilişkileri üzerine değil, Avrupa üzerine de doğrudan etkileri olabilmektedir. Örneğin, Türk vatandaşlarının AİHM’de açtıkları davalarda verilen kararlar sadece Türk hukuk sistemi için değil, bu konudaki içtihatları şekillendirerek Avrupa hukuku açısından da sonuçlar doğurabilmektedir. Aynı şekilde Türk aktivistlerin ve sivil toplum kuruluşlarının AB yetkilileriyle kurdukları temaslar AB-Türkiye ilişkileri gündemini şekillendirmektedir.

Her ne kadar pratik kuramı ile post-kolonyal yaklaşımlar arasında organik bir bağ bulunmasa da, özellikle ben/öteki ve Batı/Batı-dışı ikilemleri çerçevesinde Öteki’nin ve Batı-dışı öznelerin pratiklerine odaklanma noktasında birbirlerini desteklerler. Diğer bir deyişle, pratik kuramı her türlü öznenin -hakim ya da mazlum- pratiklerine odaklanırken, post-kolonyal yaklaşımlar Ötekinin ve Batı-dışı öznelerin edimselliğini ön plana taşır. Pratik kuramı post-kolonyal yaklaşım

çerçevesinde kullanıldığında, bu edimselliğin pratikler yoluyla dışa vurumunu da ortaya çıkarmaya imkân tanır. Böylelikle post-kolonyal yaklaşımlar ve pratik kuramının sunduğu teorik zeminden bakıldığında AB-Türkiye ilişkilerinde Türkiye devleti ve siyasi aktörlerinin mevcut literatürde tanındığından daha geniş bir edimsellik alanı olduğunu görüyoruz. Tabii post-kolonyal yaklaşımların işaret ettiği gibi bu edimsellik doğası itibarıyla koşullu ve sınırlı olup büyük ölçüde Avrupa'nın hakim söylemlerini yeniden üretmektedir. Yine de AB-Türkiye ilişkilerinde bu edimsellik alanlarının farkına varılması hem mevcut literatürün Avrupa-merkezci bakış açısının geçerliliğinin sorgulanması ve törpülenmesine hem de Türk ve diğer Avrupa-dışı aktörlerin güçlendirilmesine hizmet etmektedir.

Üyelik Talebi Aracılığıyla Avrupa'nın Yeniden İnşası

Avrupa Topluluğu'na 1959 yılında ortaklık anlaşması imzalamak ve 1987 yılında tam üyelik için başvuru yapan Türkiye, o tarihten itibaren diğer aday ülkeler gibi çeşitli söylem ve pratikler ile bu talebi destekleme ve takip etme yoluna gitmiştir. Yalnız diğer birçok adaydan farklı bir şekilde, Türkiye'nin üyeliği ile ilgili Avrupa'daki tartışmalar, ülkenin kültürel ve kimliksel açıdan Avrupa'ya aidiyeti ekseninde yürütülmüştür. Bu sebepten Türkiye'nin söylem ve pratikleri de, çeşitli dönemlerde değişiklik gösterebilir de, Avrupa kimliği ve kültürü konularına odaklanmıştır. Yalnız, Türkiye üzerinden yürütülen Avrupa kimliği ve kültürü tartışmaları, etkileri itibarıyla, yalnızca Türkiye'nin önceden mevcut olan ve kendi kendini üretmiş Avrupa kimliğine uyum sağlayabilme yeteneğinin ispatına indirgenemez. Türkiye'nin AB üyeliği talebi ve bu talebin iletildiği temsilî pratikler aynı zamanda Avrupa kimliğini yeniden şekillendirmiş, müzakere etmiş ve belli açılardan alt üst etmiştir.⁵ Bu etkiyi gözlemleyebilmek için Avrupa ve Türk kimliklerinin Avrupalı ve Türk yetkililerin söylemlerinde nasıl temsil edildiğini ve bu kimlik temsillerine Türkiye'nin nasıl tepki verdiğini ve bu tepkilerin kimlik temsillerini ne dereceye kadar ve nasıl değiştirdiğini incelemek gerekmektedir.

Avrupa ve Türkiye kaynaklı kimlik söylemleri arasındaki bu karşılıklı etkileşimin literatürde yeteri kadar incelenmediğini görüyoruz. AB'nin Soğuk Savaş sonrası genişleme sürecinde, post-yapısalcı bakış açısından AB üyeliği tartışmalarının Avrupa kimliğini nasıl ürettiğine ve Avrupa dışı ülkeleri nasıl ötekileştirdiğine odaklanan kapsamlı bir literatür ortaya çıkmıştır (Neumann, 1999). Fakat, birkaç istisna dışında, bahsi geçen literatür, Avrupa kaynaklı söylemlere odaklanarak, bu söylemlerin içeriğini eleştirirken Avrupa merkezci bir bakış açısını yeniden üretmiştir. Avrupa'nın komşu ve aday ülkeleri nasıl farklı olarak ürettiği vurgulanmış fakat bu komşu ve aday ülkeler Avrupa kimliğinin inşasında özne konumuna konulmamıştır. Post-kolonyal yaklaşımlarda vurgulanan "Öteki"nin teşkil edici, müzakere edici ve bir dereceye kadar altüst edici etkisi göz ardı edilmiş ve incelenmemiştir. Öte yandan, Türk siyasi söyleminde Avrupa'nın nasıl inşa edildiğine dair de ampirik çalışmalar mevcuttur (MacMillan, 2013) fakat burada

⁵ Bu bölüm kısmen Morozov ve Rumelili'nin çalışmalarına dayanmaktadır (2012).

yine eksik kalan Türk siyasi söylemindeki Avrupa temsillerinin Avrupa üzerine etkisi olup olmadığıdır (Morozov ve Rumelili, 2012).

Kimlik söylemleri arasındaki karşılıklı etkileşme incelendiğinde, Türkiye’nin üyelik talebini ilerletmekte kullandığı temsili pratiklerin en az üç yönden Avrupa kimliğini yeniden şekillendirdiği görülüyor. İlk olarak Türkiye’nin üyelik talebindeki ısrarı ve temsili pratikleri, Avrupa kimliğinin ihtiva ettiği evrensellik ve tikelcilik arasındaki gerilimi su yüzüne çıkarmıştır. İkinci olarak Avrupa’nın çokkültürlülük iddiasını sarsmış ve üçüncü olarak da Avrupa kimliğinin kendine özgülüğüne meydan okumuştur. Tabi ki bu üç sav ancak bu makalenin kapsamını aşacak şekilde detaylı bir söylem analizi sonucunda ispatlanabilir (detaylı analiz için bkz. Rumelili, 2007 ve 2008). Bu analizin aynı zamanda karşı olgusal muhakeme yoluyla tamamlanarak Türkiye AB üyeliği talep etmemiş olsa ya da bu talebi alternatif temsiller vasıtasıyla geliştirmiş olsaydı, Avrupa kimliğinin nasıl farklı bir şekilde oluşacağını gösterilmesi gerekir. Bu makalede ise bu savlar birkaç örnek üzerinden tanıtılmaya çalışılmaktadır.

İlk olarak Türkiye’nin üyelik başvurusunun, bu başvuruyu ısrarla takip etmesinin ve çeşitli Avrupa kurumları vasıtasıyla kimliğini tescil etme pratiklerinin Avrupa kimliği üzerindeki teşkil edici etkisinin hakkının verilmesi gerekmektedir. Avrupa kimliği üzerine AB kaynaklı yakın dönem söylemler incelendiğinde, bir yandan Avrupa’yı belli değerlerin benimsenmesi ile edinilebilecek kapsayıcı bir kimlik olarak inşa eden evrenselci söylemler, diğer yandan belli kültürel ve tarihsel özelliklere sahip olunması temelinde içkin bir kimlik olarak inşa eden tikelci söylemler göze çarpmaktadır (Rumelili, 2004). Türkiye’nin üyelik talepleri, diğer hiçbir aday ülkede olmadığı kadar, bu iki söylem arasındaki farklılığı ve gerilimi su yüzüne çıkarmıştır. Örneğin, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik süreçlerinde, bu toplumların tikelci söylemlerde içkin Avrupalı olarak tanımlanması ve evrenselci söylemlerde Avrupa değerlerini benimsemeye yetkin görülmesi sebebiyle bu gerilimin ortaya çıkmadığını görüyoruz. 1987 yılında üyelik başvurusu yapan Fas ve diğer Kuzey Afrika ülkelerinin de içkin olarak Avrupa-dışı görülmesi ve Avrupa değerlerini benimseme yetisinden yoksun olarak algılanmaları sebebiyle de evrenselci ve tikelci söylemler arasındaki ayrılık ve tansiyon bastırılabilmiştir (Rumelili, 2004). Avrupa kimliğinin bu iki çelişen söylemi yüzünden barındırdığı içkin muğlaklığı ortaya çıkaran ve ısrarla gündemde tutan Türkiye’nin üyelik talebidir. Çünkü Türkiye tikelci söylemler tarafından genelde Avrupa-dışı olarak temsil edilen ama evrenselci söylem tarafından - özellikle Türkiye’nin reform istekliliğinin yüksek olduğu dönemlerde - Avrupa değerlerini benimsemeye yetkin olarak algılanan bir ülkedir. Dolayısıyla, Türkiye’nin üyeliği ile ilgili tartışmalar hiçbir zaman sadece Türkiye ile ilgili tartışmalar olarak kalmamış, aynı zamanda ve hatta ekseriyetle Avrupa kimliğinin inşasında evrenselci ve tikelci söylemlerin tartışıldığı bir ortam yaratmıştır. Bu noktadan hareketle, Türkiye’nin Avrupa kimliğinin inşasındaki edimselliğini farkedebiliriz. Avrupa kimliğinin rakip söylemleri arasındaki bu çelişki ve gerilimi ortaya çıkaran, Türkiye’nin üyelik talebi ve bu talepteki ısrarıdır.

Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik temsili pratiklerinin de tarihsel süreç içinde değişiklik gösterdiğini ve Avrupa kimliği üzerine farklı etkileri olduğunu görüyoruz. Örneğin, 1990'ların başında Türkiye'nin Avrupa'dan kültürel olarak farklı olduğu ve dolayısıyla Avrupa Birliği'ne üye olamayacağına yönelik itirazlara Türk yetkililer, Türkiye'nin Batılı ve Avrupalı kimliğini öne sürerek yanıt veriyorlardı. Türkiye'yi Batılı ve Avrupalı olarak konumlandırabilmek için etnik ve dini düşmanlıklara ve dini aşırılıklığa gebe Ortadoğu'dan farklılaştırıyorlardı. Örneğin, 1995 Gümrük Birliği kararının alınması arifesinde dönemin Başbakanı Tansu Çiller, Avrupa yaşam biçimine iyi entegre olmuş güçlü ve zengin bir Türkiye'nin nefret ve aşırılıklığın yaygın olduğu Ortadoğu'ya karşı bir model olacağından bahsederek Avrupa siyasetçilerinin desteğini arıyordu. Türkiye'yi Avrupalı kılmak için Ortadoğu'dan farklılaştırmaya ve Ortadoğu'yu kötülemeye dayanan bu temsili pratik aslında o dönem Avrupa'da hâkim olan kimlik söylemlerinin temelinde olan Avrupa/İslam ikiliğini yeniden üretiyor ve bu sebepten destek buluyordu. Nitekim Çiller'in demecini takip eden günlerde Avrupa Parlamentosu'nda kararın onaylanması için yapılan ateşli tartışmalarda, Gümrük Birliği'nin destekçileri Çiller'in savlarını tekrar etmişler ve Türkiye'nin çevresindeki Ortaçağ yapı ve davranışlarını dengeleyeceğini öne sürmüşlerdir (Rumelili, 2007: 85-6).

Dolayısıyla bu noktada Türkiye'nin edimselliği, hâkim söylemin yeniden üretilmesi şeklinde tezahür etmiş ve Bhabha'nın bahsettiği şekilde bir müzakere söz konusu olmamıştır. Ancak 1990ların ortalarından sonra Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik temsili pratiklerinde Avrupa/İslam ve Doğu/Batı ikiliklerini sorgulama ve altını oyma eğilimi ağır basmıştır. Özellikle, 1997 yılında Türkiye Orta ve Doğu Avrupa genişleme dalgasının gerisinde bırakıldıktan sonra, Türkiye'nin temsili pratiklerinde bir değişim gözlemlenmiştir. İlk olarak Türkiye'nin Huntington'un medeniyetler çatışması tezini etkin bir şekilde kullandığını ve bu çerçevede Avrupa'yı bir Hristiyanlar Klübü olarak lanse ettiği görülmektedir (Rumelili, 2007: 88-91). İkinci olarak, Türkiye'nin hem Asyalı hem Avrupalı bir devlet olarak temsil edildiğini ve bu şekilde Avrupa'nın çokkültürlülüğüne hizmet edeceği iddiasının ön plana yerleştiğini söylemek mümkündür (Rumelili, 2007: 91-4). 2002 yılından sonra İslamcı bir geleneğe dayanan AK Parti'nin iktidara gelmesiyle bu temsili pratikler giderek hakim konuma gelmiş ve bu temsili pratiklere ek olarak AK Parti'nin ilk iki döneminde AB üyelik ve reform sürecini benimsemesi de Avrupa/İslam ikiliğini iyice zayıflatmıştır (Rumelili, 2007: 91-4).

Bu değişen pratiklerin Avrupa kimliği üzerinde müzakere edici etkisi olduğu görülmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği'nin Hristiyan klübü olarak yaftalanması Avrupa'da Türkiye'nin üyeliğine karşıtlığın söylemsel alanını daraltmıştır. Eğer AB Türkiye'ye üyelik perspektifi vermezse bunun sebebinin kültürel ve dini ayrımcılık olacağı anlayışını yerleştirerek, diğer sebeplerden muhalif olanları zor duruma sokmuştur (Morozov ve Rumelili, 2012). Daha kapsayıcı bir Avrupa kimliğini savunanları, Türkiye'ye yönelik itirazlarının kültürel ve dini temelleri olmadığı konusunda savunma yapmaya mecbur kılmıştır (Rumelili, 2007: 94). Bu

yaftalamanın özellikle Avrupa'da laik çevrelerde kuvvetli yansımaları olduğunu görüyoruz. Bu çevrelerde Türkiye'nin AB üyeliğinin aynı zamanda, çokkültürlü, laik ve barışçıl bir Avrupa'nın inşasına hizmet edeceği anlayışı yaygınlaşmıştır ve Türkiye'nin AB üyeliğine desteğinin artmasına neden olmuştur.

AB üyelik talebi çerçevesindeki bu temsili pratiklere ek olarak Türkiye, Avrupa'nın sınırlarını hem AB üyeliğini ısrarla talep ederek hem de çeşitli Avrupa organizasyonlarında aldığı rollerle mütemadiyen zorlamıştır. Bunun güzel bir örneğini İstanbul'un 2010 Avrupa Kültür başkenti ilan edilmesi sürecinde görüyoruz (Rumelili ve Çakmaklı, 2011). 1985 yılında başlatılan Avrupa kültür başkentleri programı 1999 yılında alınan bir kararla AB-üyesi olmayan Avrupalı devletlerin başvurularına açılmıştır (Konsey, 1999; Rumelili ve Çakmaklı, 2011: 109). Bu karara istinaden İstanbul'dan önce Norveç'in Bergen ve Stavanger ve İzlanda'nın Reykjavik şehirleri Avrupa Kültür Başkenti programında üye olamayan Avrupalı şehir olarak yer almıştır. 2006 yılında yine yapılan bir değişiklikle program AB-üyesi olmayan devletlere kapatılmıştır ve İstanbul 2010 yılında bu statüyü kullanarak kültür başkenti olan son şehir olmuştur (Rumelili ve Çakmaklı, 2011: 109).

İstanbul'un Avrupa kültür başkentliğini talep etmesi ve projesinin başarılı görülmesi, Avrupa sınırları ve kültür politikası açısından teşkil edici öneme sahiptir. Bu pratik Türkiye'yi AB-üyesi olmayan Avrupalı devlet olarak tescil etmiş ve bu şekilde Avrupa'nın sınırlarını yeniden tanımlamıştır. Avrupa'nın sınırlarının muğlak ve Türkiye'nin pozisyonunun tartışmalı olduğu dikkate alındığında bu yeniden tanımlamanın gerekliliği ve önemi ortaya çıkmaktadır. Bu pratikle Türkiye'nin nasıl Avrupa kültürünü kendine özgü olarak tanımlayan temsillere karşı çıktığını ve aktif olarak kendini Avrupa kültürünün bir parçası olarak konumlandığını görüyoruz. Türk siyasetçiler Avrupa Kültür başkenti statüsünün Türkiye'nin Avrupalı olarak temsiline sağladığı fırsatı etkin bir şekilde değerlendirilirken aynı zamanda Türkiye'yi kapsayan farklı Avrupa kültürü tasavvurları da ortaya koymuşlardır. Açılış töreninde konuşan dönemin Başbakanı Erdoğan'a göre: "İstanbul bir Avrupa şehridir. Tarihi, kültürü, medeniyeti ve halkıyla yüzünü Avrupa'ya dönmüştür. Bu şehir Avrupa kültüründen beslendiği kadar, Avrupa kültürünü de şekillendirmiştir." Dönemin AB Bakanı Egemen Bağış ise İstanbul'u Avrupa kültürünün merkezi yapanın barındırdığı kültürel birliktelik ve çeşitlilik olduğunu vurgulamıştır (Rumelili ve Çakmaklı, 2011: 111-2). Bu temsillerle Türkiye, Avrupa kültürünün hakim temsillerinin şekillenmesinde aktif bir rol talep etmekte ve oynamaktadır. Avrupa kültürünün tikel ve kendine özgücü tanımlarını sorgulamakta ve bu tanımlara itiraz etmektedir (Rumelili ve Çakmaklı, 2011).

Vatandaşlık Eylemleriyle Avrupa'nın Yeniden İnşası

Makalenin bu bölümü analiz düzeyini Türk devletinin pratiklerinden vatandaşların bireysel pratiklerine kaydırarak bu pratiklerin ne şekillerde ve ne dereceye kadar Avrupa'nın yeniden inşasına hizmet ettiğini incelemektedir. Her ne

kadar AB-Türkiye ilişkileri üzerine olan literatürde Türk kamuoyu eğilimleri ve sivil toplum faaliyetleri incelenirse de, bunlar hep Türk siyaseti üzerine etkileri açısından değerlendirilmiştir. Bu makalede önerilen vatandaşlık pratikleri açısından bakıldığında Türk vatandaşlarının bazı eylemlerinin Avrupa hukuk sistemi, siyaseti ve demokrasisi üzerine etkileri olduğunu görüyoruz. Türkiye'nin üyelik süreci gibi, Türk vatandaşlarının, Türkiye'deki vatandaşlık haklarının genişletilmesi ve tam uygulanmasını talep etmek için Avrupa kurumlarına, normlarına ve ilkelerine müracaat etmeleri uzun bir geçmişe ve geleneğe dayanmaktadır. Türkiye ve Avrupa arasındaki derin ulusaşırı ilişkiler, AB-Türkiye ilişkilerinin sadece hükümetler arası boyutta incelenmesini yetersiz kılmaktadır. Türk vatandaşlarının Avrupa platformlarında en yaygın siyasi eylemleri arasında bir AB Kurumu olmasa da Avrupa hukuk sisteminin önemli bir parçası olan AİHM'e açılan davalar, AB yetkilileri ve siyasetçileri ile kurulan doğrudan temaslar, Avrupa kamuoyuna yönelik kampanyalar, hak mücadelelerinde Avrupa normlarına yapılan yaygın referanslar ve Avrupa kurumlarına sorumluluk atfetme pratikleri sayılabilir. Bu bölümde somut eylem örnekleri üzerinden Türk vatandaşlarının Avrupa düzeyinde yürüttüğü bu tip vatandaşlık pratiklerinin Avrupa üzerine üç şekilde etkisi olduğunu savunulmaktadır.⁶ İlk olarak, Türk vatandaşları Avrupa vatandaşlığının mekânlarını AB kurumlarının ötesine geçen ve diğer Avrupa kurumlarına ve resmi olmayan ağlara yayılan şekilde yeniden tanımlamaktadırlar. İkinci olarak, resmi olarak Avrupa vatandaşı statüsüne sahip olmasalar da Avrupa düzeyindeki siyasi eylemleriyle Avrupa vatandaşlığını aktif olarak icra etmekte, böylece kendilerini bir anlamda Avrupa vatandaşı olarak var etmektedirler. Üçüncü ve bunların sonucu olarak da, Avrupa vatandaşlığının dışlayıcılığına meydan okuyup, iç/dış ayrımlarının daha geçirgen olduğu daha kapsayıcı bir Avrupa'nın inşasına katkıda bulunmaktadırlar.

Bu iddiaları somut eylem örnekleri üzerinden açmak gerekirse AİHM davalarının Türk vatandaşlarının Avrupa vatandaşlığını hak temelinde şekillendirmesinde önemli vasıtalar olduğunu görüyoruz. Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliği sebebiyle Türk vatandaşları AİHM'ye dava açma hakkına sahiptir. Türk vatandaşlarının bu hakkı çok yoğun ve aktif bir şekilde kullandığını ve AİHM kurumunu yaygın bir biçimde tanıyıp benimsediğini görüyoruz (Kurban ve Güllal, 2013). Türk vatandaşlarının AİHM'ye açtıkları davaların ve hükümlerinin sadece Türkiye'deki hak ihlallerinin düzeltilmesi ve tazmininde değil, Avrupa hukuk düzeninde de belli hakların çerçevesinin tanımlanmasında etkileri olmuştur. Örneğin Akdivar v. Türkiye davası mahkemenin iç hukuk yollarının tüketilmesini beklemeden kabul ettiği ilk davadır. Bu davada iç hukuk çözümlerinin var olmadığına ve o yüzden beklenmemesi gerektiğine hükmeden mahkeme, buna benzer durumlarda emsal niteliği olan bir karar vermiştir (Kurban ve Güllal, 2013: 167). Türk vatandaşlarının açtığı dava aracılığıyla alınan diğer emsal bir karar *Opuz v. Türkiye*'dir. Bu davada ilk defa bir devlet aile içi şiddetin önlenmesine dair gerekli önlemleri almadığı için mahkûm edilmiştir (Opuz v. Turkey, 2009). Bu

⁶ Bu kısım Rumelili ve Keyman 2013 çalışmasına dayanmaktadır.

kararın ertesinde konuşan mahkeme sözcüsü bunun Avrupa Konseyi üye ülkelerinde açılan davalarda emsal teşkil etmesi gerektiğini söylemiştir (Phalnikar, 2009).

Türk vatandaşları AİHM’e açtıkları davalar aracılığıyla Avrupa insan hakları hukukunu şekillendirmenin ötesinde aynı zamanda AB’nin Türkiye ile ilişkilerindeki gündemini de etkileyebilmektedir. Bunun ilginç bir örneğini vicdani ret konusunda görüyoruz. Vicdani ret konusu 1998 yılından itibaren yayınlanan Avrupa Komisyonu İlerleme Raporları’nda 2005 yılına kadar yer almazken, bir Türk vicdani retçisinin 1997 yılında AİHM’de açtığı davanın 2006 yılında sonuçlanmasından sonra düzenli olarak AB-Türkiye ilişkileri gündeminde yer almıştır (Rumelili, Keyman ve İşyar, 2012).

Türk vatandaşlarının AB-Türkiye ilişkilerinin gündemini şekillendirmesi aynı zamanda AB yetkilileri ve siyasetçileriyle kurdukları doğrudan temaslarla olmaktadır. AB’nin Kürt sorunu hakkındaki görüş ve politikaları, Kürt siyasetçiler ve sivil toplum kuruluşu yöneticileri ile kurdukları düzenli temaslarla şekillenmektedir. Kendisiyle 2008 yılında yaptığımız bir mülakatta dönemin Diyarbakır Barosu başkanı Sezgin Tanrıku, Komisyon ilerleme raporlarında kendi cümlelerini gördüğünü ifade etmiştir. Aynı durum dini azınlık temsilcileri için de geçerlidir. Rum Ortodoks ve Ermeni kilisesi patrikleri sık sık Avrupa Parlamentosu’nda konuşma yaparak Türkiye’nin üyelik sürecine destek vermektedirler (İşyar, Rumelili ve Keyman, 2009: 16-7).

AB’nin aday ve komşu ülkelerle kurduğu farklılaştırılmış siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri AB’nin çerperinde “labirent” bir yapı ortaya çıkarmıştır (Zielonka, 2007). AB’yi çevreleyen ve aşan yasal, ekonomik, siyasi ve kültürel uzamların içinde Türk vatandaşları Avrupa vatandaşlığının sınırlarını müzakere edip yeniden yapılandırmaktadırlar. Bu süreçte, iki grup Türk vatandaşı ön plandadır: AB’nin *Youth in Action* Programları’na katılmış gençlik grupları ve 1963 AET-Türkiye Ortaklık Anlaşması’ndan kaynaklanan, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımına dair haklarının peşinde koşan Türk hizmet sağlayıcıları. İlk grup, “genç Avrupalılar arasında aktif bir vatandaşlık duygusunu, dayanışmayı ve hoşgörüyü canlandırmak” için tasarlanmış bir AB programına tam ve eşit katılım haklarından faydalanırken (İşyar, Rumelili ve Keyman, 2010), ikinci grup, serbest dolaşım haklarının tam uygulanmasını talep etmek için Avrupa Birliği Adalet Divanı’na (ABAD) erişim hakkına sahiptir (Theele, 2005). Her iki grup da, bu hakları aktif bir şekilde talep edip yürürlüğe koyarak, resmen parçası olmadıkları Avrupa Birliği düzeninin sınırlarını geçirgenleştirmektedir. ABAD’da kazanılan Soysal davası, Almanya dâhil bir dizi AB üyesini Türkiye’den seyahat eden bazı meslek gruplarına vize muafiyeti sağlamaya zorlamış ve bu açıdan çok başarılı bir hak mücadelesi sergilenmiştir (Soysal ve Savatli v. Bundesrepublik Deutschland, 2009).

Türk vatandaşlarının yukarıda örnekleri verilen Avrupa’daki siyasi eylemleri sadece kendi faydalarına hizmet etmek için Avrupa kurumlarını kullanmaktan ibaret stratejik bir aktivizm olarak değerlendirilmemelidir. Bu eylemlerin genel bir

Avrupalılık söylemi ile gerekçelendirilmekte olduğunu da görüyoruz. Avrupa düzeyinde aktif olan Türk vatandaşları kendilerini Avrupalı olarak tanımlamakta ve yaygın olarak Avrupa norm ve prensiplerine referans yapmaktadırlar. Kullanıldıkları bağlama göre bu referanslar aynı zamanda Avrupa normlarını yeniden üretmekte ve yeniden tanımlamaktadır. Örneğin, yerinden yönetim taleplerinde Avrupa Yerel Yönetimler Şartı'na referans veren Kürt siyasi aktörler aynı zamanda yerinden yönetim normunu ana dilde eğitim taleplerine bağlamakta, böylece normun çerçevesini de tanımlamaktadırlar (Rumelili, Keyman ve İşyar, 2011). Avrupa kurumlarının kararlarının çıkarlarına hizmet etmediği ya da taleplerini tam karşılamadığı durumlarda bile bu Türk vatandaşları Avrupalılık söyleminden uzaklaşmamakta aksine Avrupa kurumlarını kendilerinin de paydaşı olarak gördükleri Avrupa norm ve prensipleri esasında eleştirmektedirler. Örneğin, AİHM'nin Türkiye lehine karar verdiği başörtüsü ile ilgili Leyla Şahin davasında davacının avukatlarından Fatma Benli, 2009 senesinde gerçekleşen mülakatta AİHM'yi Avrupa hukuku ışığında eleştirmekte ve dinamik bir yaklaşımla gelecekte farklı kararlar verebileceğine olan inancını ifade etmekteydi (Kancı, Bayraktar, Rumelili ve Keyman, 2010).

Avrupa'daki aktivizleriyle Türk vatandaşlarının aynı zamanda katılım sürecinin demokratikleşmesinde de önemli etkileri olduğu söylenebilir (Agne, 2010). Vicdani retten kadın haklarına uzanan pek çok konuda Türk siyasi aktörlerinin AB-Türkiye ilişkileri gündemini etkileme güçleri olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla eylemleriyle, hem Avrupa vatandaşlığı icra etmekte, hem Avrupa vatandaşlığının sınırlarına meydan okumakta, hem de AB-Türkiye ilişkilerine daha katılımcı bir yapı kazandırmaktadırlar.

Türk vatandaşlarının Avrupa düzeyindeki edimselliğinin bu şekilde not edilmesi AB-Türkiye ilişkilerinin Avrupa'dan kaynaklanan etkilerin Türk tarafına yansıdığı tek yönlü bir ilişki olmadığını göstermektedir. Tabii bu edimselliğin sadece siyasal yönden aktif olan Türk vatandaşlığı ile sınırlı kaldığı ve yine de Avrupa kurumlarının ve politikalarının çizdiği çerçeve içinde yürütüldüğü gözden kaçmamalıdır. İlişki tek yönlü olmamasına rağmen, Avrupa kaynaklı etkilerin Türkiye kaynaklı etkilere nazaran ağır bastığı da ortadadır. Bu sınırlılığa rağmen bu edimselliğin farkına varılması AB-Türkiye ilişkilerinin alternatif bir okumasına zemin sağlamakta ve Avrupa-merkezci varsayımları bir dereceye kadar da olsa sarsmaktadır.

Sonuç

AB-Türkiye ilişkilerindeki ivme yukardaki ampirik örneklerin toplandığı dönemden beri hızlı bir düşme eğilimine girmiştir. Özellikle son beş senede Türkiye devletinin Avrupa kimliğini müzakere etme yetisinde çeşitli faktörlerden kaynaklanan ciddi bir azalma olduğu söylenebilir. İlk olarak, Türkiye'nin reform istekliliğindeki düşüş ve temel hak ve özgürlükler alanındaki geri kayış, evrenselci Avrupa kimliği söylemindeki pozisyonunu sarsmaktadır. Türkiye'yi içkin olarak Avrupa-dışı tanımlayan tikelci söylem ile Türkiye'nin Avrupa değerlerini

benimseme yetisini artan şekilde sorgulayan evrenselci söylem böylece örtüşmeye başlamış ve Türkiye’ye müzakere olanağı sağlayan müphemlik alanı daralmıştır. Vatandaşlık ekseninde de Türkiye’de ve Avrupa’da artan Avrupa-şüphecilliği sonucu, örnekleri verilen Avrupa vatandaşlığı pratiklerinin sayısında ve etkinliğinde azalma gözlemlenmektedir. Bu gelişmelerin Türkiye’nin edimselliğini ne şekillerde ve ne derecede etkilediğinin ampirik olarak incelenmesi gerekmektedir.

Yine de bu makalede işaret edilen bazı olguların – Türkiye’nin ve Türk vatandaşlarının Avrupa ile kurumsal bağlarından dolayı – bu konjonktürel değişikliklerin ötesinde devamlılık arzettiği iddia edilebilir. Bir yandan, yukarda belirtildiği şekilde AB-Türkiye ilişkilerinde özellikle hükümetlerarası düzeyde bir geri kayış söz konusudur. Ama öte yandan da AB-Türkiye ilişkilerinin var olan kurumsal çerçevesi içinde sivil toplum, bürokratik ve ekonomik düzeylerde, Türkiye’nin Avrupa’yla ilişkileri canlı ve iyi olarak devam etmektedir. Bu kurumsal çerçeve Türkiye ve Türk vatandaşlarının edimselliğine ve Avrupa’yı inşa sürecine katılımlarına imkân sağlamayı sürdürmektedir. Dolayısıyla, AB-Türkiye ilişkilerinin geleceğine yönelik kötümser bakış açıları, kendini Türkiye’nin AB’ye üyeliği beklentisine hapsedmiş, bu ilişkilere sadece hükümetlerarası açıdan bakan vizyonların ürünüdür. Türkiye’nin nihayetinde AB üyesi olup olmayacağı sorusu önem arzederken, AB-Türkiye ilişkilerinin geleceğinin iki taraf arasında kurulmuş olan bu çeşitli düzey ve şekillerdeki ilişkililerle de şekillendiği gözden kaçmamalıdır.

Öte yandan, Avrupa açısından bakıldığında, mülteci krizi kendi kendini var eden ve kendi kaderini tayin eden Avrupa algısına kuvvetli bir sekte vurmuştur. Bu da akademik açıdan Avrupa çalışmalarına dair yaklaşımlarımızı yeniden düşünüp yenilemek için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Türkiye’nin ve Türk vatandaşlarının Avrupa’nın yakın dönemdeki inşasına nasıl iştirak ettiğini anahatlarıyla ortaya koyan bu makale, post-kolonyal yaklaşım bakış açısıyla yapılabilecek pek çok diğer ampirik çalışmanın da önünü açmaktadır. Bu makale, Türkiye ile ilişkileri aracılığıyla “Avrupa’nın” nasıl yeniden oluşturulduğu ve yeniden inşa edildiğine odaklanarak, esasında Avrupa’da *edimsellik* ve değişiklik üzerine yeni bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Bu sebepten, makalenin temel katkısı, AB-Türkiye ilişkileri alanını aşacak şekilde, Avrupa kimliği ve kültürü, Avrupa dış politikası, AB gelişmesi ve koşulluluğu ve Avrupa vatandaşlığı literatürlerine de uzanacak şekilde yorumlanabilir. Aynı zamanda bu makale, post-kolonyal/pratik temelli yaklaşımların tutarlı bir uygulamasını sunmakta ve böylelikle Avrupa çalışmalarının bu alanlarındaki mevcut literatürün baskın Avrupa-merkezci savlarını sarsmaktadır. Ortaya AB’yi aşan ve daha geniş Avrupa düzenlerini kapsayan, daha bütünsel bir Avrupa vizyonu koymakta ve bu vizyon üzerinden genelde AB’nin geleceği, özelde ise AB-Türkiye ilişkileri üzerine siyasal çıkarımları mümkün kılmaktadır.

Kaynakça:

- Adler-Nissen, R. (2014) *Opting Out of the European Union: Diplomacy, Sovereignty, and European Integration*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Adler-Nissen, R. (2015) “Towards a Practice Turn in EU Studies: The Everyday of European Integration”, *Journal of Common Market Studies*, basım öncesi çevrimiçi yayınlanmış, 30 Kasım 2015, DOI: 10.1111/jcms.12329.
- Agne, H. (2009) “Turkey and the Creation of a Legitimate European Union: Enlargement as an Issue of Democratic Foundation”, unpublished manuscript.
- Akdivar v. Turkey [1996], AİHM, no. 21893/93, 16 Eylül 1996.
- Alpan, B. ve Diez, T. (2014) “The Devil is in the ‘Domestic’? European Integration Studies and the Limits of Europeanization in Turkey”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16(1): 1-10.
- Aydın-Düzgit, S. (2012) *Constructions of European Identity: Debates and Discourses on Turkey and the EU*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan).
- Aydın-Düzgit, S. (2015) “Post-Yapısalcı Yaklaşımlar ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (46): 153-69.
- Aydın-Düzgit, S. ve Tocci, N. (2015) *Turkey and the European Union*, (Palgrave).
- Behr, H. (2007) “The European Union in the Legacies of Imperial Rule? EU Accession Politics Viewed from a Historical Comparative Perspective”, *European Journal of International Relations*, 13 (2): 239-62.
- Bhabha H. (2004) *The Location of Culture*, (New York: Routledge).
- Borg, S. (2015) *European Integration and the Problem of the State: A Critique of the Bordering of Europe*, (London/New York: Palgrave Macmillan).
- Chakrabarty, D. (2000) *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, (Princeton: Princeton University Press).
- Cebeci, M. (2012) “European Foreign Policy Research Reconsidered: Constructing and “Ideal Power” Europe through Theory?”, *Millennium: Journal of International Studies*, 40 (3): 563-83.
- Chowdhury, G. ve Nair, S. (2002) *Power, Postcolonialism and International Relations: Reading Race, Gender and Class*, (London: Routledge).
- Darby, P. ve Paolini, A. J. (1994) “Bridging International Relations and Postcolonialism”, *Alternatives: Global, Local, Political*, 19(3): 371-97.
- Davidson, A. ve Muppidi, H. (der). (2009) *Europe and Its Boundaries: Words and Worlds, Within and Beyond*, (New York: Lexington Books).
- Delanty, G. (2000) *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*, (Philadelphia, Open University Press).

- Diez, T. (1999) “Speaking ‘Europe’: The Politics of Integration Discourse”, *Journal of European Public Policy*, 6 (4): 598–613.
- Diez, T. (2001) “Europe as a Discursive Battleground: Discourse Analysis and European Integration Studies”, *Cooperation and Conflict*, 36 (1): 5-38.
- Fanon, F. (2009) *Siyah Deri, Beyaz Maske*, (İstanbul: Versus Kitap).
- Fanon, F. (2013) *Yeryüzünün Lanetlileri*, (İstanbul: Versus Kitap).
- Fisher Onar, N. ve Nicolaidis, K. (2013) “The Decentering Agenda: Europe as a Postcolonial Power”, *Cooperation and Conflict*, 48 (2): 283-303.
- Grigoriadis, I. (2010) *Trials of Europeanization: Turkish Political Culture and the European Union*, (Palgrave).
- Grovogui, S. N. (2006) “Postcolonialism”, içinde T. Dunne vd. (der), *International Relations Theories: Discipline and Diversity*, (Oxford: Oxford University Press), ss. 229-46.
- Hobson, J. (2007) “Is Critical Theory Always for the White West and for Western Imperialism? Beyond Westphalian Towards a Post-Racist Critical IR”, *Review of International Studies*, 33 (1): 91-116.
- Inis, E. (2002) *Being Political: Genealogies of Citizenship*, (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- Inis, E. ve Nielsen, G. (der.) (2008) *Acts of Citizenship*, (New York: Zed Books).
- İşyar, B., Rumelili, B. ve Keyman, F. (2009) “Non-Muslim Acts of European Citizenship”, <http://www.enacting-citizenship.eu/index.php/sections/deliverables_item/364/>.
- İşyar, B., Rumelili B. ve Keyman, F. (2010) “Youth Acts of European Citizenship”, FP7 Enacting European Citizenship Project Report (FP7-SSH-2007-1-217504).
- Kancı, T., Bayraktar, D., Rumelili, B. ve Keyman, F. (2010) “Women of Turkey and their Acts of European Citizenship”, <http://www.enacting-citizenship.eu/index.php/sections/deliverables_item/416/>.
- Kapoor, I. (2003) “Acting in a Tight Spot: Homi Bhabha’s Postcolonial Politics”, *New Political Science*, 25(4): 561–77.
- Kinnvall, C. (2015) “The Post-colonial has moved into Europe: Bordering, Security, and Ethno-Cultural Belonging”, *Journal of Common Market Studies*, basım öncesi çevrimiçi yayınlanmış, 25 Kasım 2015, DOI: 10.1111/jcms.12326.
- Kurban, D. ve Gülalp, H. (2013) “A Complicated Affair: Turkey’s Kurds and the European Court of Human Rights”, içinde D. Anagnostou (der.), *The European Court of Human Rights: Implementing Strasbourg’s Judgements on Domestic Policy*, (Edinburgh: University of Edinburgh Press), ss. 166-86.
- Lavenex, S. (2008) “A Governance Perspective on the European Neighbourhood Policy: Integration beyond Conditionality?”, *Journal of European Public Policy*, 15(6): 938-55.
- Ling, L. H. M. (2002) *Postcolonial International Relations: Conquest and Desire between Asia and the West*, (Houndmills: Palgrave Macmillan).

- MacMillan, C. (2013) “Competing and Co-Existing Constructions of Europe as Turkey’s ‘Other(s)’ in Turkish Political Discourse”, *Journal of Contemporary European Studies*, 21 (1): 104-21.
- Morozov, V. ve Rumelili, B. (2012) “The External Constitution of European Identity: Russia and Turkey as Europe-Makers”, *Cooperation and Conflict*, 47 (1): 28-48.
- Nas, C. ve Özer, Y. (der.) (2012) *Turkey and the European Union: Process of Europeanization*, (Ashgate).
- Neumann I. B. (1999) *Uses of the Other: The ‘East’ in European Identity Formation*, (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- Neumann, I. B. (2002) “Returning Practice to the Linguistic Turn: The Case of Diplomacy”, *Millennium: Journal of International Studies*, 31 (3): 627-51.
- Oner, S. (2011) *Turkey and the European Union: The Question of European Identity*, (Lexington).
- Ongur, H. Ö. (2014) “Post-yapısalcılık”, içinde Ş. Kardaş ve A. Balcı (der.), *Uluslararası İlişkilere Giriş*, (İstanbul: Küre Yayınları), ss. 239-52.
- Opuz v. Turkey [2009], AİHM, 9 Haziran 2009, no. 33401/02,
<http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/minjust/mju29/Opuz%20v%20Turkey.pdf>.
- Phalnikar, S. (2009) “European Court Rules Against Turkey in Domestic Violence Case”, *Deutsche Welle*, 10 Haziran.
- Pollack, M. A. (2001) “International Relations Theory and European Integration”, *Journal of Common Market Studies*, 39 (2): 221-44.
- Pouliot, V. (2008) “The Logic of Practicality: A Theory of Practice of Security Communities”, *International Organization*, 62 (2): 257-88.
- Rosamond, B. (2007) “European Integration and the Social Science of EU Studies: The Disciplinary Politics of a Subfield”, *International Affairs*, 83 (1): 231-52.
- Rumelili, B. (2004) “Constructing Identity and Relating to Difference: Understanding the EU’s Mode of Differentiation”, *Review of International Studies*, 30 (1): 27-47.
- Rumelili, B. (2007) *Constructing Regional community and order in Europe and Southeast Asia*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan).
- Rumelili, B. (2009) “Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yerel-Görüşlülük ve Doğu’nun Özneselliği”, *Uluslararası İlişkiler*, 6 (23): 45-72.
- Rumelili, B. (2014) “Batı-merkezcilik ve Postkolonyalizm”, içinde E. Balta (der.), *Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler*, (İstanbul: İletişim), ss. 203-20.
- Rumelili, B. ve Çakmaklı, D. (2011) “Culture in EU-Turkey Relations”, içinde J. Batora ve M. Mokre (der.), *Culture in the EU’s External Relations: Bridging the Divide?*, (Ashgate), ss. 99-115.

- Rumelili, B., Keyman, F. ve İşyar, B. (2011) “Multi-layered Citizenship in Extended European Orders: Kurds Acting as European Citizens”, *Journal of Common Market Studies*, 49 (6): 1295-1316.
- Rumelili, B., Keyman, F., ve İşyar, B. (2012) “Turkey’s Conscientious Objectors and the Enactment of European Citizenship”, içinde J. P. Burgess ve S. Gutwirth (der.), *Europe under Threat? Security, Migration, and Integration*, (VUB Press), ss. 47-62.
- Rumelili, B. ve Keyman, F. (2013) “Enacting European Citizenship beyond the EU: Turkish Citizens and European Political Practices”, içinde E. F. Isin ve M. Saward (der.), *Enacting European Citizenship*, (Cambridge University Press), ss. 66-84 .
- Rumelili, B. ve Boşnak, B. (2015) “Taking Stock of Europeanization of Civil Society in Turkey: The Case of NGOs”, içinde A. Tekin ve A. Guney (der.), *The Europeanization of Turkey: Polity and Politics*, (Routledge), ss. 127-44.
- Said, E. (2012) *Şarkiyatçılık*, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Sajed, A. (2012) “The Post Always Rings Twice? The Algerian War, Poststructuralism and the Postcolonial in IR Theory”, *Review of International Studies*, (38): 141-63.
- Schimmelfennig, F. ve Wagner, W. (2004) “Preface: External Governance in the European Union”, *Journal of European Public Policy*, 11 (4): 657-60.
- Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (der.) (2009) *The Politics of European Union Enlargement*, (Routledge).
- Soysal ve Savatli v. Bundesrepublik Deutschland [2009], ABAD, 19 Şubat 2009, Case 228/06.
- Spivak, G. C. (1988) “Can Subaltern Speak?”, içinde C. Nelson ve L. Grossberg (der), *Marxism and Interpretation of Culture*, (London: Macmillan), ss. 271-313.
- Stivachtis, Y. ve Muftuler-Bac, M. (der.) (2008) *Turkey-European Union Relations: Dilemmas, Opportunities, and Constraints*, (Lexington).
- Tekin, A. ve Guney, A. (der.) (2015) *The Europeanization of Turkey: Polity and Politics*, (Routledge).
- Terzi, O. (2010) *The Influence of the European Union on Turkish Foreign Policy*, (Ashgate).
- Theele, T. (2005) “Rights of Turkish Workers on the Basis of the EEC/Turkey Association Agreement”, içinde H. Schneider (der.), *Migration, Integration, and Citizenship: A Challenge for Europe’s Future, vol. II*, (Maastricht: Forum Maastricht), ss. 139-65.
- Wæver, O. (2009) “Discursive Approaches”, içinde T. Diez ve A. Wiener (der.), *European Integration Theory*, (Oxford: Oxford University Press), ss. 163-80.
- Zielonka, J. (2007) *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, (New York: Oxford University Press).
- Zihnioğlu, O. (2013) “The ‘civil society policy’ of the European Union for promoting democracy in Turkey: golden goose or dead duck?”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 13 (3): 381-400.